

Теодор Мацьків

ГЕТЬМАН МАЗЕПА В ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

I. Вступ

Постать Івана Мазепи (1639—1709),¹ гетьмана, тобто голови уряду автономної Української Військової Республіки чи пак Гетьманської Держави, вирізняється поміж усіма іншими державними мужами того часу в Україні. До речі, державна форма автономії була звичайним явищем у тодішній Європі; згадати хоча б, що всі балканські народи були під турецьким, Прусія під польським, Голляндія під еспанським, а Ліфляндія під шведським протекторатом. Хоч Україна була під російським протекторатом, як слушно завважив у своїй дисертації німецький історик Ганс Шуман, вона мала свою територію, свій нарід, як на тодішні часи свій демократичний уряд, своє військо — тобто козаків, а навіть деякий час дипломатичні зв'язки з чужими державами (крім Польщі та Туреччини), так що творець Гетьманщини, Богдан Хмельницький, де факто був суверенним володарем.²

Хоч прерогативи Мазепи були обмежені т. зв. «Коломацькими статтями»,³ всеж таки він виконував найвищу цивільну і військову владу. Як подає підсоветський російський історик М. Богословський, у Москві був «Особый Малороссийский Двор,» цебто міністерство українських справ, через яке царський уряд комунікував з гетьманським урядом; самого ж гетьмана цар приймав у «Посольському Приказі,» тобто в міністерстві закордонних справ, подібно як інших чужинецьких державних мужів чи дипломатів.⁴

¹ Дата народження Мазепи ще і досі лишається спірним питанням, одначе 20 березня 1639 є найбільше правдоподібна. Докладніше про це гл. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба, Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, (у дальшому «ЗНТШ»). Нью-Йорк-Париж-Торонто 1960, т. 170, стор. 21. Дату смерті, 2 жовтня н. ст., 1709 устійнив В. Крупницький у своїй розвідці п. н. «Про дату смерті Мазепи», *Miscellanea Mazepiana, «Праці Українського Наукового Інституту*, (у дальшому «ПУНІ»), Варшава, т. 47, стор. 90—92.

² Hans Schumann, *Der Hetmanstaat, 1654—1764*, (Dissertation), Breslau 1936, p. 4; cf., George Vernadsky, *Bohdan: Hetman of Ukraine*, New Haven 1941, p. 118.

³ М. Костомаров, *Мазепа и мазепинцы, Полное собрание сочинений*, Ст. Петербург 1907, т. VI, стор. 391—2; Оглоблин, тамже, стор. 31—35.

⁴ М. М. Богословский, *Петр I. Материалы для биографии*, ОГИЗ, Москва 1948, т. IV, стор. 332—334.

Українська Гетьманська держава була зазначувана окремо на тодішніх європейських мапах; згадати хоча б атласи англійського картографа П. Гордона чи німецького Й. Гомана.⁵ Рівнож у політичному світі Гетьманщина уважалася тоді окремою державою. Наприклад, тодішній французький посол у Москві, Жан де Балюз, відвідуючи гетьмана у Батурині, в 1704 р. писав у своєму листі: «... з Москви я приїхав в Україну, країну козаків, де я був гостем князя Мазепи, що виконує у цій країні найвищу владу.»⁶ Відомий англійський журналіст і письменник, Данило Дефое, у своїй книзі про царя Петра I писав: «... Мазепа не мав королівського титулу, але він щодо влади був рівний королеві.»⁷ Шведський полковник К. Клінгспор у своїх споминах писав: «... Мазепа був великим чоловіком і його ім'я було відоме далеко поза межами країни, якою він володів.»⁸ Як пише Костомаров у своїй відомій монографії, Мазепа був цього вповні свідомий і уважав себе «дещо меншим за польського короля.»⁹

Гетьманування Мазепи припадає на дуже ускладнені часи, коли Україна була тереном воєнних дій, а козацька армія авангардом у походах проти Туреччини в політичних плянах Москви та Польщі. Москва і Польща, підтвердивши Андрусівський договір про поділ України між собою у т. зв. «Вічному мирі» з 1686 р., намагалися використати козаків, кожна зокрема, для своїх цілей, а саме: Москва, бажаючи добитися до Чорного моря, мусіла знищити Кримських татар. Польща ж, утративши частину Правобережжя та Поділля Бучацьким договором, намагалася відзискати ці землі від Туреччини. Через Україну проходили московські війська, що, до речі, стояли довгими постоями на Україні та економічно нищили господарське життя українського населення. Російсько-турецька війна (1695—1700)

⁵ Докладніше про це див.: В. Kravciv, „Ukraine in Western Cartography and Science in the 17th and 18th Centuries,” *The Ukrainian Quarterly*, Vol. XVIII, No. 1, (1962), pp. 24—39.

⁶ Листа Балюза знайшов І. Борщак у *Bibliothèque Nationale*, Paris, „Fonds Baluze”, Vol. CLI, та помістив його в українському перекладі як додаток до своєї праці п. н. «Мазепа. Людина й історичний діяч», *ЗНТШ*, (1933), т. 152, стор. 28—30.

⁷ Daniel Defoe, *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the present Czar of Muscovy...*, London 1728, p. 208; (“...Mazeppa was not a King in Title, he was Equal a King in Power, and every way Equal if not superior to King Augustus in the divided Circumstances, in which Power stood.”) На заході є прийнято писати прізвище Мазепи два «п» у своїх численних листах. Див. фасцеміле власноручного підпису Мазепи на листі з 26 серпня 1704 року з Чуднова до каліського воеводи З. Галецького. Цей лист знаходиться у Шведському Державному Архіві. Див. докладніше про це мою статтю п. н. “Mazepa or Mazeppa,” *The Ukrainian Review*, Vol. X, No. 4, (1963), pp. 42—45.

⁸ Carl Gustafson Klingspor, *Charles The Twelfth, King of Sweden* translated from manuscript by John A. Gade, Boston-New York 1916, p. 226.

⁹ Костомаров, *там же*, стор. 422.

нищила торговельні зв'язки з Кримом та чорноморськими краями, що дуже помітно відбивалося на господарському житті України.

Поділ України на Ліво- і Правобережжя, недостача координації української військової сили в одних руках, внутрішня боротьба та конфлікт різних впливів і течій серед тодішнього українського громадянства — все це не дозволяло Мазепі вести своєї самостійної політики. Гетьман був свідомий того, що як довго Україна є в який небудь спосіб пов'язана з Москвою, то передумовою якої б то не було української політики є забезпечення неутральности Москви щодо внутрішніх справ України, коли нема виглядів на практичну допомогу із зовні.¹⁰ А такої помочі Мазепа від нікого не міг дістати. Тож знеutraлізувавши доноси, Мазепа своєю льояльною політикою старався осягнути довіря царя, щоб здійснювати свої плани в Україні. Одним з тих плянів було з'єднання України в одну державу, що йому вдалося в 1704 р.

Хто знає, чи Мазепа був би не залишився і на дальше льояльним, коли б Москва була льояльна супроти гетьмана. Під час Великої Північної Війни «положення Мазепа було надзвичайно важке,»¹¹ пише Александр Брюкнер, російський історик німецького походження. Козацьке військо проти своєї волі мусіло брати участь у численних походах, за що не тільки що не діставало ніякої винагороди, але мусіло терпіти та зносити невгоди, обиди до побоїв від московських та наємних старшин включно. В Україні московські війська «своїми грабунками, підпалами, побоями та знасилуванням жінок пригадували радше карну експедицію як союзне військо,» пише кембріджський історик Л. Р. Левіттер.¹² Про ці «воєнні подвиги» московського війська проти безборонного цивільного населення знав і сам цар, який у своїй відповіді на листа Мазепа з 24 червня 1707 р. виправдував ту поведінку воєнними обставинами. У зв'язку з тим цар видав приказ своїм військам, щоб на Україні «проходити скромно, не чиня никаких обид и разорения малороссійского краю жителям под опасением жорстокого нашего гнева и казни.»¹³ Звичайно на обіцянках залишалось. Що більше, цар поручив Мазепі підпорядкуватися Меншікову, який розпоряджався козацькими полками начебто своїми власними, а московські старшини дальше продовжували знущатися над козацьким військом.¹⁴ Звичайні і надзвичайні податки, реквізиції для московського війська, воєнні, а зокрема фортифікаційні роботи не тільки на Україні, але теж в Прибалтиці та при будові Петербур-

¹⁰ Борщак, *тамже*, стор. 16.

¹¹ Alexander Brückner, *Peter der Grosse. Onckens Allgemeine Geschichte*, Berlin 1879, Vol. VI, p. 404.

¹² L. R. Lewitter, "Mazeppa," *History Today*, Vol. VII, No. 9, (1957), pp. 593—594.

¹³ *Письма и бумаги Императора Петра Великого*, Ст. Петербург-Москва 1887—1956, т. V, стор. 334.

¹⁴ Костомаров, *тамже*, стор. 558—559.

гу, вамагали багато робочої сили та різного матеріялу з великою шкодою для українського населення.

Незаконне збирання податків на Україні та втручання Москви у внутрішні українські справи, гетьманський уряд розглядав не тільки як порушення державного права, але слушно добачував в них спроби повільної ліквідації автономної гетьманщини. На военній нараді в Жовкві 3 квітня 1707 р. цар повідомив гетьмана про реорганізацію козацької армії, що по суті означало ліквідацію Гетьманщини. Окрім цього цар домагався, щоб Мазепа повернув Польщі Правобережжя.¹⁵ Старшина, довідавшись про пляни царя, дуже тим настрашилася, збиралася в домі генерального обозного Івана Ломиковського, радилася як себе боронити та читала «гадяцькі пакти.»¹⁶

Хоч Мазепа не брав безпосередньо участі у читанні «гадяцьких пактів,» то обережно виявив свої задуми деяким своїм однодумцям — прилучити Україну як князівство до Польщі, виказуючи, що в таких обставинах нема іншої розв'язки. Таку пропозицію висловив гетьман ще в листопаді 1705 р. в розмові з Орликом, коли довідався, що цар хотів вислати прилучський та київський полки до Пруссії, де їх мали переформувати в драгунські полки.

Мазепа, як державний муж і політик, дуже добре розумів національно-державні інтереси України і знаменито орієнтувався в тогочасній міжнародній політичній ситуації. Гетьман ясно бачив, що на випадок перемоги царя та його союзника польського короля Августа II, ще раз повторився б Андрусівський мир, що розділив би Україну на довгий час. Коли б одначе війну виграли шведи, то тоді Україна, як союзник Москви, опинилася б в ролі підсудного і була б видана на ласку і неласку Польщі.

Мазепа, будучи певним, що цар хоче зліквідувати Гетьманщину, а його самого «уконтетувать» титулом «князя св. Римської Імперії.» що його гетьман справді одержав 1 вересня 1707 р. від цесаря Йосифа I, зваживши всі «за» і «проти», вирішив з'єднатися з могутньою тоді Швецією, ворогом Варшави і Москви, щоб забезпечити краще майбутнє для України. Шлях до шведського володаря вів через польського короля Станіслава Лещинського, який ще в 1704 р. зробив Мазепі пропозицію получитися з Польщею, яку одначе гетьман відкинув. Від 1705 р. посередником у переговорах між Мазепою і польським та шведським королем була княгиня Анна Дольська, рідна тітка Лещинського.¹⁸ Подвійний договір між Мазепою і Карлом XII та Лещинським був підписаний в м. Сморгонях на Білорусі між 2 лютим і 18 березнем 1708 р., або в м. Радощковицях поблизу Вільна

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ Reichsadelsamt, Wien, Registerbuch XII; докладніше див.: Т. Мацьків, «Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської Імперії», *Український Історик*, т. III, ч. 3—4, (1966), стор. 33—40.

¹⁸ О. Прицак, «Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська», ПУНІ, т. 47, стор. 102—117.

між 27 березнем і 17 червнем 1708 р.¹⁹ У договорі Мазепи з Карлом XII говорилося про воєнно-стратегічні справи проти Москви, а у договорі з Лещинським була мова теж про політичне становище України, що як об'єднане князівство мало б бути злучене з Польщею на таких самих правах як Литва.²⁰

Тому договір Мазепи з Лещинським треба уважати як тактичний маневр, що в першу чергу забезпечував українську територію від воєнної руїни на випадок шведської перемоги — з одної сторони, з другої ж — давав мінімум прав для України в системі Речі Посполитої. Формулюючи договір зі шведським королем, Мазепа знав, що він не міг вимагати від нього цілковитої незалежності для України, що суперечило б шведсько-польському договору з 1703 р. Заключаючи договір з Карлом XII, гетьман одержав шведську гарантію забезпечення політичних прав, що йому давав Лещинський у договорі з Польщею. Це давало Мазепі користі в зовнішній і внутрішній політиці.

Й один і другий договір відчиняв Мазепі вільну дорогу до безпосередніх переговорів зі шведським королем, які до цього часу провадилися через польських посередників, в першу чергу через Ст. Лещинського, який при тому намагався витягнути якнайбільше користей для Польщі. Тепер гетьман міг пертрактувати безпосередньо зі шведським королем, який перед тим ставився до пропозицій Мазепи негативно. Як відомо, на весні 1707 р. гетьман вислав через Ст. Лещинського до Карла XII листа, в якому пропонував перейти на його сторону, якщо польський король забезпечить Мазепі у шведського короля протекцію та поміч. Однак Карло XII не прийняв тоді української пропозиції (жовтень 1707), і через свого польського протеже просив передати ухильну відповідь, що дасть йому знати, коли прийде відповідна пора, а покищо просив зберегти все в тайні.²¹ Тож не даром докоряє шведський історик, А. Фріксель, шведському королеві, що він не послухав гетьмана і не вирушив на Москву в 1707 р., коли вигляди на шведську перемогу були більші як рік пізніше.²²

Договір Мазепи з Карлом XII спирався на історичну традицію союзу України зі Швецією за часів Б. Хмельницького та І. Виговського, що жив ще в пам'яті тодішніх державників-старшин. Швеція була смертельним ворогом Москви, під пануванням якої була Україна. Тож не диво, що Мазепа шукав союзу з тодішньою могутньою і переможною шведською державою, далекою від українських кордонів, яка могла Україні допомогти та яка не мала ніяких агресивних замірів щодо її території. Про це наглядно можна переконатися зі

¹⁹ М. Андрусак, «Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII», *ЗНТШ*, т. 152, стор. 46—47.

²⁰ Оглобин, *там же*, стор. 275—278.

²¹ G. Nordberg, *Konung Karl XII's Historia*, Stockholm 1740, Vol. I, p. 829.

²² A. Fryxell, *Lebensgeschichte Karls des XII*. Braunschweig 1861, Vol. II, p. 80.

змісту другого українсько-шведського договору, що був заключений 8 квітня н. ст. 1709 р. у Великих Будищах, коли до Мазепа та Карла XII приєдналися запорожці. Хоч оригінал цього договору не зберігся, то його можна реконструювати на основі точок, що їх подав Г. Нордберг,²³ та на основі «Виводу прав України,» що їх уложив П. Орлик у 1712 р.²⁴

У цьому українсько-шведському договорі з 8 квітня 1709 р. є чітко з'ясована ціль — тобто: повне визволення України зпід Москви та повернення давніх козацьких прав і привілеїв.²⁵

II. Гетьман Мазепа в наслідженні Михайла Грушевського

Деякі історики вважають, що в працях Грушевського на першому місці стоїть нарід та його соціально-економічні інтереси. Дмитро Дорошенко, наприклад, твердив, що Грушевський «мало цінить державні змагання українських князів і гетьманів і осуджує їх постільки ці змагання відбувалися коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси.»²⁶ Однак Грушевський у своїх поодиноких працях, як напр. «Шведсько-український союз 1708 р.»²⁷ та «Виговський і Мазепа,»²⁸ підчеркує провідну роллю обох гетьманів як державних мужів. Грушевський стоїть на становищі, що шведсько-український договір не був «особистий каприз Мазепа, а як діло цілої старшинської верстви,» щоб визволити Україну з-під російської зверхності.²⁹

Що більше, «Швеція забезпечує Україні повну самостійність і незалежність... При тім Швеція брала на себе обов'язок боронити її свободу і незалежність від всяких можливих ворогів. Се була справді незвичайно корисна для України комбінація,» пише Грушевський.³⁰

²³ Nordberg, *op. cit.*, Vol. I, pp. 901—905.

²⁴ «Вивід прав України» опублікував І. Борщак у журналі «Стара Україна», Львів 1925, та О. Оглоблин у «Віснику», (1954), ч. 5, стор. 11—14.

²⁵ Докладніше див.: згадану розвідку М. Андруска, «Зв'язки Мазепа з Станиславом і Карлом XII», ЗНТШ, т. 152, стор. 35—61; цитовану працю О. Оглоблина, ЗНТШ, т. 170, стор. 258—305; Б. Крупницький, «Карло XII в старій і новій шведській літературі», ПУНІ, т. 46, стор. 64—82; його «Мазепа у світлі шведської історіографії», ПУНІ, т. 46, стор. 83—93; його «Пляни Мазепа у зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів», ПУНІ, т. 46, стор. 106—133; Krupnytskyj, "The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance 1708—1709," *The Ukrainian Quarterly*, (1956), Vol. XII, No. 1, pp. 47—57; C. J. Nordmann, *Charles XII et l'Ukraine de Mазepa*, Paris 1958; К. Біда, *Союз Гетьмана Івана Мазепа з Карлом XII*, Вінніпег 1959.

²⁶ Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, Прага 1923, стор. 185; цит. Л. Винар, «Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії», *Український Історик*, т. XIX—XX, ч. 3—4, (1982—83), стор. 64.

²⁷ ЗНТШ, 1909, т. 92, стор. 7—20.

²⁸ *Літературно-науковий Вістник* (у дальшому «ЛНВ»), 1909, т. 46, ч. 12, стор. 417—428.

²⁹ Грушевський, «Шведсько-український союз», стор. 12.

³⁰ Тамже, стор. 14.

Але передчасна смерть Карла X на жаль перешкодила зреалізувати такий корисний для України плян. Навпаки, після його смерті Швеція повела мирну політику, про що свідчать договори з Польщею і Москвою з 1660 та 1661 років.

Однак в часі Великої Північної Війни історія повторилася. Внук Карла X, молодий й енергійний Карло XII, переміг Польщу, примусив саксонського електора Августа II зрезигнувати з польського престолу, а на його місце казав вибрати Станіслава Лещинського та постановив розпромити Москву. В таких обставинах «се не могло не відновити шведсько-українського союзу,» пише Грушевський.³¹ Козацька старшина, що ще пам'ятала українсько-шведські взаємовідносини, мала намір відновити союз зі шведами, як це було п'ятдесят років тому назад, тим більше, що всі попередні союзи з Кримом, Москвою, Польщею, Туреччиною та Семигородом себе не виправдали. Союз зі шведами в часі Великої Північної Війни мав вигляди на успіх. Український нарід був дуже обтяжений податками та терпів від знущань російського війська, так що навіть «найбільше покірливі перед московським панованням люде починали нарікати, що так далі бути не може».³²

На початку XVIII століття національна свідомість в Україні була далеко сильніша як за часів Хмельницького й українська суспільність, визволившись від польських впливів, ще не була зрусифікована і при допомозі Швеції хотіла визволитися з-під російського панування. Що більше, Грушевський, покликуючись на листи Пилипа Орлика, вважає, що старшина, здаючи собі з того справу, що цар хоче позбавити їх привілеїв, «була настроєна дуже активно і грала ролю чи не головну,» щоб відновити союз зі шведами. «Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі цього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, против царя і против Мазепи, і протиставить Мазепі иньшого гетьмана. Знаючи, як народні маси роздраженні на московське правительство і на вірного царського прислужника, Мазепу, за всі тягари, які спадали на Україну за останні роки, Мазепа мусів вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе. І коли обставини склалися так, що балансувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору. Се могла бути для нього dura necessitas з огляду на становище старшин, на традиції української політики, ну — і на загальну ситуацію політичну.»³³

³¹ Тамже.

³² Грушевський, *Ілюстрована Історія України*, (Вінніпег 1918), стор. 374. Грушевський докладніше аналізує українсько-російський конфлікт у своїй розвідці «Виговський і Мазепа», ЛНВ, стор. 419—420.

³³ Грушевський, «Шведсько-український союз», стор. 12; подібна аналіз за теж у ЛНВ, стор. 421.

Грушевський добачає трагедію Мазепиних плянів в його внутрішній політиці, яку він дуже критикує. На його думку, Мазепа вже від самого початку свого гетьманування (4 серпня н. с., 1687) продовжував внутрішню політику свого попередника Івана Самойловича. Грушевський її так характеризує: «... Часи Самойловича і Мазепи, що разом зайняли майже сорок літ часу — многоважного часу, коли рішалася доля вільного ладу, заведеного великим повстанням 1648-9 рр., власне на руїнах недобудованого вільного устрою, будували нову неволю українського народу, що зіла потім всі останки і початки того вільного ладу. А йшло се двома дорогами — присвоюванням земель і поневолюванням люду... Козацька старшина зайняла місце польської шляхти і вважала себе також за панську верству, що має стати на місце шляхти.»³⁴ Напр., Мазепа у своєму універсалі з 1701 р. легалізував панщину — два дні в тиждень — та різні данини на користь старшини.³⁵

Очевидна річ, що селянство і рядове козацтво були дуже незадоволені з цих нових порядків. Таке невдоволення рядового козацтва виявилось в формі кривавого бунту проти старшини після усунення Самойловича в 1687 р. Мазепа і старшина замість шукати причин цього невдоволення та знайти порозуміння з козацтвом, покликали собі на поміч російське військо, щоб придушити бунт. Тих козаків, що брали участь в бунті, строго покарано, включно до кари смерті. Таке поступовання Мазепи та старшини викликало ще більше невдоволення і створило прірву між народом і старшиною, включно з гетьманом. Тож недаром пише тогочасний очевидець Самійло Величко, що після усмирення бунту «настал тишина і страх серед населення.»³⁶ Виявом загального невдоволення політикою Мазепи було невдале повстання Петрика-Іваненка 1692—1696.³⁷

Грушевський пише, що Мазепа ніколи не втішався популярністю серед українського загалу. Український нарід уважав його «як панського, старшинського гетьмана і вірного прислужника московського правительства, пильного виконавця царських велінь, що так важко упадали на Україну.»³⁸ Тому «політику Мазепи стріло повне фіаско,» твердить Грушевський. «Трудно навіть сказати, як би поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільности, бо їм властиво не лишалося ніякої можливости самоозначення. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропачий. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух против московської зверхности, а тяжка рука петровського режіму, що налягала зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиною «зради», не лишала місця для ніяких вагань. Крах був неми-

³⁴ Грушевський, *Ілюстрована Історія України*, стор. 363—364.

³⁵ *Тамже*, стор. 365.

³⁶ *Тамже*, стор. 369.

³⁷ Докладніше див. Оглоблин, *тамже*, стор. 176—188, 190—195.

³⁸ Грушевський, «Шведсько-український договір», стор. 11.

нучий вже наслідком сих чисто зверхніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народньою масою. Се була ахіллова пята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціяльні змагання народних мас...»³⁹

Одначе, як слушно завважив проф. О. Оглоблин у своїй монографії про гетьмана, «... Мазепа не був у засаді ні москвофілом ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин... Він вважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо така була реальна дійсність, що її він одержав у спадщину від своїх попередників, і здавалося, це була єдина можливість, у союзі й за допомогою Москви, здійснити головні національні цілі — супроти Польщі й супроти Туреччини і Криму.»⁴⁰

На оборону Мазепа треба сказати, що він мусів втримувати свої зв'язки зі шведами у таємниці навіть перед своїми співробітниками — членами свого уряду, бо над його головою все висів меч Дамокля у виді доносів до Москви. А було їх двадцять. Особливо донос генерального судді Василя Кочубея та полковника Івана Іскри на весні 1708 р. дуже занепокоїв гетьмана, який на деякий час припинив зв'язки зі шведським королем.⁴¹

Безумовно, що одною з причин трагедії Мазепа було те, що не тільки нарід, але навіть і його військо, яке він провадив до шведського короля, довідалося про те щойно перед переходом через ріку Десну (25 жовтня 1708 р.) Про союз Мазепа з Карлом XII довідався цар скоріше як український загал. Петро I, своєчасно використовуючи глибоку релігійність українського народу, представив Мазепу у своїх маніфестах «з сього найзаслуженішого з-поміж гетьманів протектора православної української церкви, української школи і культури, як богоотступника, тайного католика, що збирається на Україні завести католицтво чи унію. І українські єрархи з царського наказу пишуть теж посланія до народа, оповіщаючи, що всі, хто пристає до Мазепа і шведів, а відстає від царя, тим самим відривається від церкви православної», пише Грушевський.⁴²

Варварське знищення Батурина, погроми в містах і селах, переслідування та засилання підозрілих на Сибір, всі засоби фізичного і психічного терору, огидні тортури й екзекуції козацьких старшин та козаків у Лебедині,⁴³ все це «навелю такий страх на цілу країну, що не тільки більша частина України, а в тому числі і ті, що з прихильности до шведів рішилися були на повстання, залишилася по своїх домах,

³⁹ Грушевський, «Виговський і Мазепа», стор. 426.

⁴⁰ Оглоблин, *там же*, стор. 5.

⁴¹ Костомаров, *там же*, стор. 587—588; Оглоблин, *там же*, стор. 292—298.

⁴² Грушевський, «Шведсько-український договір», стор. 8—10.

⁴³ Докладніше див. О. Грушевський, «Глухів і Лебедин, 1708—1709», ЗНТШ, т. 92, стор. 21—55.

але і переважаюча кількість війська, що перейшло до шведів з Мазепою, перейшла до ворога назад», лише проф. Оглоблин.⁴⁴

Хоч Мазепа робив усі старання, щоб прихилити український загаль на свою сторону, український нарід у таких обставинах не міг підтримати шведського короля, бо цар приказав вибрати нового гетьмана в особі стародубського полковника, Івана Скоропадського, який мусів виповняти накази царя і воював проти Мазепи і шведів. Грушевський уважає, що задум Мазепи від самого початку не вдався, але гетьман «дурив себе надіями, що справа обернеться на його користь, тому намовляв Карла зимувати на Україні, і тим підірвав ще гірше свого союзника.»⁴⁵

III. Мазепа в оцінці сучасників

На заході панує погляд, що шведський король програв битву під Полтавою та війну з Москвою тому, що послухав гетьмана і звернув з наміченого шляху Смоленськ-Москва на Україну,⁴⁶ що мало далекосяглі стратегічні і політичні наслідки, що їх оцінили вже сучасники. Одначе нема доказів, що Мазепа в 1708 р. запросив Карла на Україну. Відносно цього спірного питання, англійський представник при головній шведській квартирі, капітан Джеймс Джефферейс, писав у своєму звіті з 7 жовтня 1708 р.: «...це є певне, що Його Маєстат післав свого емісара до Батурина, резиденції того Генерала [Гетьмана] з запрошенням перейти на його сторону і побажанням перезимувати на Україні, одначе я ще не певний чи він на це погодився.»⁴⁷ Навпаки, коли гетьман довідався, що шведський король змінив свій плян і повернув на Україну, сказав до Орлика: «Диявол несе його сюди. Усі мої пляни зруйнує і потягне за собою російське військо в глиб України, на її руїну і нашу загибель.»⁴⁸

Шведський король був примушений звернути на Україну тому, що шведський армії грозив голод, бо російська армія, відступаючи, застосувала тактику повного знищення. Похід шведського короля міг би був мати успіх, коли б — за словами деяких шведських учасників, —

⁴⁴ Оглоблин, *там же*, стор. 324.

⁴⁵ Грушевський, *Ілюстрована Історія України*, стор. 382.

⁴⁶ Hans von Rimscha, *Geschichte Russlands*, Darmstadt 1979, p. 289. „... Am Anfang des Jahres 1708 stand Karl — wie 100 Jahre später Napoleon — zum Marsch auf Moskau bereit in Wilna. Zum zweitenmal verzichtete er darauf, dann direkten Weg nach Moskau — Napoleon über Smolensk — zu gehen, und von Mazepa dazu bewogen, nach Süden in die Ukraine ab“).

⁴⁷ Public Record Office in London, State Papers Foreign (“PRO SP,”) 95, Vol. 17; (“...certain it is that His Majesty has sent an express with letters to Battaryn that Generalls residence, to invite him to take own party and disire winter quarters in Ukrainia, but I am not yet assured whether he has complied,” cf. R. M. Hatton, “Captain James Jefferye’s Letters to the Secretary of State, Whitehall, from the Swedish Army, 1707—1709,” *Historiskit Magasin*, Vol. XXV, No. 1, 1953, p. 63).

⁴⁸ Костомаров, *там же*, стор. 615.

шведські генерали були виконали своєчасно боеві завдання. Одною чи не найбільшою помилкою було те, що шведський король, не доцінивши можливостей царя, вірив у своє воєнне щастя та був переконаний, що російська армія не наважиться ставити поважного опору шведам.

Не зважаючи на трагічні наслідки битви під Полтавою, Мазепа став символом аспірацій українського народу в нерівній боротьбі за свою волю, що так знаменито сформулював Вольтер, пишучи: «Україна завжди прагнула бути вільною.»⁴⁹

Майже всі російські історики в минулому і тепер засуджують Мазепу, називаючи його «зрадником». Сьогодні є вже зайвим обороняти політику Мазепи. Уже багато безсторонніх чужинецьких сучасників Мазепи не лише не осудили гетьмана, але висловилися про нього як про великого державного мужа та українського патріота. Наприклад, англійський посол у Москві, лорд Чарлз Вгітвортг, у своєму звіті з 10 листопада 1708 р. висловлював дуже поважний сумнів, щоб 70-літній, бездітний, багатий гетьман, який мав прерогативи монарха, перейшов на шведську сторону задля особистих мотивів.⁵⁰ Пруський посол у Москві Георг фон Кайзерлінг, у своєму звіті з 21 листопада 1708 р. дослівно так пише про Мазепу: «... Одначе не можна думати, щоб цей чоловік, котрого нарід дуже любить і шанує, не мав своїх прихильників, тим більше, що козаки є дуже незадоволені з царського уряду, який жорстоко з ними поводитьсь та часто нарушує їх вольності. Тож треба сподіватися, що якщо не увесь нарід, то принайменше велика частина піде за його прикладом.»⁵¹ Інший учасник, німецький історик Йоган Вендель Барділі, пише у своїх споминах, що коли цар домагався від султана видачі Мазепи, султан, покликуючись на коран, не хотів видати «такого чоловіка, що так щиро боровся за волю, свободу та права свого народу, що витерпів стільки переслідувань за те, щоб тільки захоронити свій нарід від упокорення під московським ярмом і через те мусів шукати захисту спершу у шведського короля, а тепер у Туреччині.»⁵² Рівнож шведські учасники: історіограф Адлерфельт, секретар польової канцелярії Шенстрем, підполковник фон Штраленберг та інші поставилися до Мазепи прихильно, обвинувачуючи радше своїх генералів, що поробили поважні помилки і тим спричинилися до катастрофи під Полтавою.

Не тільки чужинці, але навіть такий інтригант і за словами підсоветського історика Богословського, людина низької моралі, царський фаворит, Меншіков, довідавшись про перехід Мазепи на шведську сторону, відразу зрозумів політичне значіння кроку Мазепи й у

⁴⁹ Voltaire, *Histoire de Charles XII.*, Paris 1878, Vol. XVI, p. 236; („L'Ukraine a toujours aspiré à être libre...“)

⁵⁰ PRO, SP 91, Vol. 5; Повний текст див.: Т. Mackiw, *English Reports on Mazepa, 1687—1709*, New York, 1983, pp. 150—151.

⁵¹ Б. Крупницький, «З донесень Кайзерлінга 1708 і 1709 pp.», ПУНІ, т. 48, стор. 17.

⁵² J. W. Bardili, *Reise-Beschreibung von Pultava durch das Desert Dzikie Pole nach Bender*, Stuttgart 1714, pp. 106—107.

листі до царя з 27 жовтня 1708 р. писав, що коли гетьман «сеє учинил, то не для одной своей особы, но и всей рады Украины.»⁵³

Угорсько-німецький історик Йоганн Христіян фон Енгель в історії України з 1796 р., роблячи аналізу подій того часу, прихильно оцінив задуми Мазепи, пишучи: «... Коли взяти під увагу обставини, в яких Мазепа находився до Петра й як останній з ним поведився, коли це все буде належно висвітлене тоді майбутній історик зможе легше вирішити, чи на гробі Мазепи мав би бути напис Юди чи Помпея... тож шведські історики не є одинокі, що оправдали зрив Мазепи з Росією.»⁵⁴

У новіших часах не тільки всі українські дослідники тієї доби позитивно оцінили політику Мазепи, але і чужі поставилися прихильно до союзу гетьмана з шведським королем. Наприклад, німецький історик Отто Гайнц, автор відомої монографії про Карла XII, пише, що «було б запереченням самим у собі уважати майже сімдесятлітнього, бездітного гетьмана безхарактерним авантюристом чи зрадником. Коли б йому залежало на особистих користях, то він не потребував би виставляти себе на небезпеку... Переговори, що їх вів Мазепа з королем Станиславом мали на меті з допомогою шведського короля звільнити Україну від московського ярма та з'єднати всю Україну; це було природньою метою тодішньої національної української політики.»⁵⁵

Навіть згаданий російський історик Александер Брюкнер, професор Дорпатського університету, у своїй праці про Петра I пише, що союз Мазепи зі шведським королем «не може бути більше неморальний як союз, що його два роки пізніше заключив молдавський господар Кантимір з Петром проти султана,»... і тому політику Мазепи слід уважати «мистецтвом», а спробу «визволення України з-під панування тодішньої малокультурної московської імперії треба уважати «героїчним актом».⁵⁶

Назагал можна ствердити, що оцінка М. Грушевського гетьманування Івана Мазепи була критична, але об'єктивна. Діяльність Івана Мазепи, подібно як і гетьманування Івана Виговського, історик розглядав, як вияв волі українського народу і «політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу... Вони (Виговський і Мазепа) виступили з здійсненням того, що було постулятом всієї спільности».⁵⁷

⁵³ *Письма и бумаги*, т. VII, ч. 2, стор. 864—865.

⁵⁴ J. Chr. von Engel, *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken*, Halle 1796, p. 322.

⁵⁵ O. Haintz, *König Karl XII. von Schweden*, Berlin 1936, Vol. I, pp. 247—8.

⁵⁶ A. Brückner, *op. cit.*, p. 405.

⁵⁷ М. Грушевський, «Виговський і Мазепа», стор. 421.